

УДК 159.922:316.64:165.242.2

Ю.М. ДМИТРІЄНКО, канд. філос. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ ІЛЮЗОРНОЇ (ДЕВІАНТНОЇ) ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ключові слова: методологічні підходи, ілюзорна (девіантна) правосвідомість

Актуальність теми дослідження виявляється у тому, що останнім часом можна спостерігати значну кількість правового відбиття дійсності, що характеризується збільшенням спотвореного, неадекватного сприйняття і віддзеркалення правової реальності в свідомості. Така форма процесуально-правового розвитку української правосвідомості перетворює її в ілюзорну правову свідомість. Проблема девіантності правової свідомості нерозривно пов'язана з її вивченням. І, як правило, при розгляді правової свідомості перед дослідниками завжди вставало завдання зрозуміти та подолати ілюзорну (девіантну) правосвідомість. Вивчення девіантної правосвідомості неодмінно стикалося з питанням про достовірність отриманих знань про таку правосвідомість, можливості пізнання і вивчення свідомості.

Тим самим ілюзорність та ілюзії (девіації) правової свідомості впродовж всього її вивчення уявляли серйозну проблему, проте, під впливом деяких процесів, що відбуваються сьогодні, ця проблема набуває риси більш гострої суперечності. Спроби сучасного теоретичного переосмислення феномена ілюзорної або девіантної правосвідомості з боку інших дослідників ми не виявили. Простежуються лише де-ніде дослідження девіантної свідомості як в різних філософських школах, так й в межах загальнонаукових підходів дослідження, але у правознавстві також девіантна свідомість не досліджувалась та не досліджується зараз. Таким чином,

наукова новизна статті полягає в розробці та розгляді: концепції онто-гносеологічних підстав ілюзорної правосвідомості, які розглядаються як базис конструктивної рефлексії над ілюзорною свідомістю; ілюзорної правосвідомості з погляду структури наочного буття; моделі конструктивного впливу методологіко-правової концепції на зменшення рівня ілюзорності правосвідомості (впливу на зниження негативних наслідків правової ілюзорності).

Виходячи з даної концепції, проблему девіантної правової свідомості розглядаємо з точки зору реального та можливого пізнання і непізнання світу правової реальності та правосвідомості (тобто, з позиції нормативно-правової адекватності і неадекватності пізнання). Виходячи з принципу “навантаженості” правової свідомості ідеологічними або іншими установками (в даному випадку ілюзорністю визнається все те, що суперечить правовій ментальності). Девіації правової свідомості породжені індивідуальними особливостями форми або змісту звичайної свідомості (клінічні спотворення свідомості) або, навпаки, на основі методів, націлених на виявлення загальних закономірностей неадекватної правової свідомості, породжених роллю її негативної “масовизації” або маргінальної національної, політичної, чи будь-якої іншої подібної негативної соціалізації, що з часом збільшується. Така процесуальна характеристика ілюзорної (девіантної) правосвідомості викликає гостру потребу у постійному нормативному моніторингу фактологічного створення різних правових ілюзій-девіацій (виявлення їх причин, механізмів і наслідків) як безперспективних надій на реальне, історичне чи-то можливе право з приводу здійснення певних сподівань, що найбільш, з метою поступового вибудовування різних моделей її істинного прогнозування та, щонайменш, з метою такого оптимального перебудовування форми або змісту, що певною мірою можна замінити ті чи інші конфліктні структурно-системні елементи на неконфліктні, особливо ті, що сформовані у

правовому світогляді, правовим світоглядом та у ідейно-світоглядній сфері правосвідомості. Авжеж, терміни “ілюзорна правосвідомість” та “девіантна правосвідомість” у широкому значенні для нас – тотожні.

За такого підходу девіантну правову свідомість можна моделювати, перебудовувати, піддавати певної цілеспрямованої дії у такий спосіб, що у правовій свідомості є первинні та вторинні, другорядні елементи, які будь-коли можна замінювати, витіснити, підміняти так званим правильним світоглядом, “легкими” правовими та, навіть, не правовими ідеалами (засвоєння яких спричинило за собою вельми тяжкі наслідки), помилковими правовими символами, гаслами, утопіями, ілюзіями, емоціями. Одним із найбільш негативних наслідків цього є свого роду девальвація проблеми правової свідомості.

У прагненні до “правильності” правової свідомості (тобто, за видимою відповідністю свідомості уявленням про те, яким запитам вона повинна відповідати) процес розповсюдження і поширення ілюзорності або девіантності правової свідомості прийняв майже не контрольований характер. Відправною крапкою цього процесу, можна з упевненістю назвати формування масового суспільства, масового правового світогляду, масової правової свідомості, масової людини, що виробили масову ілюзорну правосвідомість.

Само по собі масове суспільство є лише каталізатором, що вивів проблеми девіантної правосвідомості на поверхню правобуття. Процеси, що відбуваються в суспільній сфері життя, суттєво впливають на правосвідомість індивіда. Відбувається формування “масової особи” (Лебон) або соціальне здійснення феномена “масовизації”, повстання мас” (Х. Ортега-і-Гассет). Відмінними рисами процесу, що відбувається, можна назвати: ілюзорність, стереотипність правового мислення. Основною ознакою масової (не плутати з колективною!) свідомості можна назвати її керованість та піддатливість до неправомірного маніпулювання. Штучно здійснюючи діяльність з уніфікації правового мислення

ілюзорна правосвідомість формується з опорою, як правило, на штучні або ідеологічні стереотипи, авторитети як помилкові критерії істини, які були більшою мірою хибними. У результаті цього в правовій свідомості формується такий набір хибних ідейно-світоглядних переконань, які виступають як сукупність закінчених, вивірених і засвоєних думок і уявлень, що не приймають іншої точки зору. Роль засобів масової інформації, що поступово збільшується, інформаційних технологій, привела до придушення в свідомості можливості природної рефлексії. У правовій свідомості розповсюджується ненормативний символізм сприйняття та спотворення цього сприйняття. Обмеженість нормативного розуміння проблеми девіантної свідомості може у свою чергу призвести до нових помилок. У вияві ілюзорності правосвідомості приховані глибинні процеси.

XX століття продемонструвало нам масове панування соціальних і правових ілюзій, які охоплювали і утримували в підпорядкуванні тривалий час цілі народи (ідеї фашизму, світової революції, досягнення правової мети будь-якими засобами, встановлення ідеального порядку та ін.). У правовій свідомості відбувається підміна одних правових цінностей іншими. Гострота проблеми ілюзорності правової свідомості виявляється останнім часом як криза правової свідомості або кризовий цикл її соціальної активності. Сучасна ситуація, що розглядається в якості підсумовуючого моменту, характеризується багатоаспектними виявами кризових станів буття людини: психологічними, політичними, економічними, технологічними, етико-естетичними. Розкриття причин розповсюдження регулятивної некритичності сприйняття правової ілюзорності стане можливим тільки за умови вироблення надійного інструментарію аналізу ілюзорної правової свідомості. Дослідження проблеми функціонування ілюзорної правосвідомості, визначення й опису феномена ілюзорної свідомості вимагає негайного розв’язання.

Дослідників чи досліджень, що висвітлю-

вали безпосередньо проблему ілюзорності правової свідомості або девіантну правосвідомість, нам знайти не вдалось. Лише проблема ілюзорності і спотворення свідомості була сформульована в античній філософії Ксенофаном, Гераклітом, Алкмеоном, Парменідом, Сократом, Платоном, Арістотелем в процесі загального пізнання світу через ідеї та образи. Пізніше в працях мислителів: Св. Августина, Ф. Аквінського, Н. Кузанського проблема ілюзорності вирішувалася через співвідношення віри і знання. За нових часів Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Толланд, Г. Лейбніц, Д. Юм та ін. розглядали спотворення свідомості як специфічну форми мислення, засновану на невірному гносеологічному підході. У філософії та правовій методології XIX в. розроблялася проблема абсолютної і відносної істини. Через вивчення поняття істини і помилковості розглядалася проблема ілюзорності свідомості. Цей підхід простежується в роботах І. Канта, Г. Гегеля, але з виходом у правову площину питання.

Тому метою цієї статті є вивчення підходів до аналізу природи ілюзорної правосвідомості, з метою виокремлення їх методологічної суті, а також виявлення різних підходів до розробки концепту онтогносеологічних підстав ілюзорної правосвідомості як засобів конструктивного подолання правової ілюзорності в людському бутті. Реалізація цієї мети вимагає розв'язання наступних завдань: 1) дослідити природу ілюзорності правосвідомості та розробити концептуальну модель ілюзорної правосвідомості, зокрема розкрити механізм формування правових ілюзій на основі наочних суперечностей людського буття; 2) концептуально уявити специфіку всіх можливих модифікацій ілюзорної правосвідомості; 3) змодельовати оптимальну концептуальну модель рефлексії правової ілюзорності в свідомості; 4) дослідити ілюзорну правосвідомість людини як реальну ідентифікацію наочних рівнів її буття. Методологія і методика дослідження. Методологічною основою на-

писання наукової статті послуговував системно-комплексний підхід, що поєднує онтологічний, гносеологічний, структурно-функціональний, діалектичний, герменевтика, культурологічний, феноменологічний методи. Даний підхід дозволяє виявити різні сутнісні аспекти ілюзорної правосвідомості в їх діалектичному взаємозв'язку, подолати обмеження, властиві евристичним можливостям окремих методологічних напрямів.

Вивчення свідомості і, як частини проблеми свідомості ілюзорності свідомості в роботах західних і вітчизняних дослідників XX в. привело до формування трьох основних наукових напрямів. Ураховуючи за нашими підходами, родовий характер свідомості та видовий характер правової свідомості [1], пропонуємо за основними напрямками розуміння та дослідження ілюзорної свідомості три напрямки розуміння та дослідження ілюзорної правосвідомості. Так, одним з таких напрямів, що можна виокремити за можливістю його дослідження у широкій теоретичній та науковій літературі, є напрям розуміння та дослідження ілюзорної правосвідомості як проблему масової правосвідомості. Слід зазначити, що в межах Західної правової методології та філософії за аналогією до ілюзорності звичайної свідомості розглядаємо ілюзорну правову свідомість як наслідок масового, штучного, ідеологічно викривленого розповсюдження правових норм масового суспільства. Виходячи з основних принципів рефлексивного формотворення норм чинного права, формулюємо тезу про те, що складні процеси, яки відбуваються в перехідному суспільному житті суттєво впливають на особистісну, персоналістичну правосвідомість індивіда. У русі розповсюдження правової "масовизації" (Р. Тард), з'являється "масова правова особа" (Р. Лебон) і феномен "повстання мас" (Х. Ортега-і-Гассет). Відмінними рисами правового процесу, що відбувається у галузі активного формотворення масових типізованих право-рефлексій, можна назвати: ідейно-світоглядна ілюзорність, правопсихологічна

викривленість стереотипності нормативного мислення. Масова правова свідомість характеризується ідейно-світоглядною розбіжністю, великою широтою різних поглядів, тобто є регулятивно розірваною у нормативно-правовому полі, має велику функціональну рухливість, суперечність, швидкі несподівані зміни за одних випадків і певних стереотипів за інших випадків. Серйозний внесок у вивчення “масової свідомості” вніс Э. Дюркгейм та його учні М. Мосс, К. Льові-Ладі, М. Гране і Л. Льові-Брюль. Визначення місця й ролі в “масовій свідомості” стереотипів соціальної поведінки дозволило наблизитися до питання керованості “масовою особою”. У сферу досліджень ілюзорної правосвідомості все більше й більше слід включати матеріал з масової свідомості та її ілюзій, що міститься в працях: Х. Арендт, А. Камю, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, З. Фрейда та ін. Але, за нашою думкою, основний акцент у вивченні ілюзорності свідомості слід зміщувати у галузь правової психології. Інші аспекти, висунути у якості пріоритетних при дослідженні ілюзорної правосвідомості, як й у всій обширній літературі, присвяченій звичайній та правовій міфології і проблемі архетипів несвідомого, не дозволив дослідженням виявити повну картину ілюзорності свідомості. Думаємо, що виникає потреба у методологічному перенесенні у галузь ілюзорної правової свідомості теоретичних надбань та результатів методично-правового забезпечення широкого дослідження “масової свідомості”, правосвідомості взагалі та ілюзій масової свідомості та правосвідомості зокрема, що була зроблена вітчизняними дослідниками через дослідження динаміки суб’єкт-об’єктних відносин В.А. Лекторським, К.Н. Любутіним, А.Г. Спіркиним та ін.

Так, наприклад, у 60-х рр. ХХ ст. масова свідомість та правосвідомість були визначені як така теоретична даність, до розробки якої приступила соціальна психологія, позитивне право (Е.С. Кузьмін, В.Д. Паригин, Б.Ф. Портаєв, В.Е. Семенов, А.К. Уледов та ін.) та філософія права, що відреагувала на нові ві-

яння (А.І. Бурдіна, В.П. Тугарінов, В.А. Ядов і ін.). Проведені дослідження зафіксували визначеність буденної правосвідомості як теоретичного об’єкту, визначили його межі, але, звужені рамками результатної методологічної установки в її надмірно “гносеологізованої” версії, змогли піднятися лише до фіксації “рівнів” або “шарів” суспільної свідомості, де правова свідомість стала однією з форм суспільної свідомості. Цілком природно, що за цих тоталітарних умов ілюзії доводилося трактувати як родову властивість практичного інтелекту, нижча якість якого у зрівнянні з розвиненими теоретичними формами правових рефлексій не викликала сумнівів, а подолання їх вбачилося в ушляхетнюючій дії “ідеології” на “грунті” фатально “відстаючої від буття” буденної правосвідомості мас (Л.Г. Гуслякова, І.І. Дубінін, К.Т. Таліпов, В.А. Черняк, А.К. Уледов, І.А. Лудінов та ін.). Масову правову свідомість визначаємо як нижчий рівень суспільної, колективної та групової правосвідомості (К. Поппер, І. Лакатос). Вивчення соціального аспекту ілюзорності правової свідомості, на нашу думку, краще здійснювати за зразками дослідження соціального аспекту ілюзорності звичайної свідомості, проведеного у сфері правової, соціальної філософії та методології А.А. Баталовим, Б.А. Грушиним, В.Е. Кемеровим, М.К. Мамардашвілі, Г.В. Мокроносовою, В.І. Товстих та ін., які дозволяють чітко спланувати та зафіксувати принципи реконструкції рефлексивних реалій ілюзорної правосвідомості.

Другим підходом до вивчення ілюзорної правосвідомості став би розгляд правової свідомості її первинних суб’єктів у контексті суспільної реальності, коли вона вивчається через призму теорії персональної ідентичності. Слід зазначити, що поняття «ідентичність» вперше детально було введено у науковий обіг Е. Еріксоном, з погляду якого ідентичність спирається на усвідомлення тимчасової просторової протяжності власного існування, що припускає сприйняття власної цілісності, дозволяє людині визначати

ступінь своєї totoжності з різними людьми при одночасному баченні своєї унікальності та неповторності. Зараз дехто розглядає соціальну і особову (персональну) ідентичність ілюзорної свідомості (І. Кон, І. Тофлер, Д. Тернер, В. Агеєв, В. Соловйов, В.А. Ядов, Х. Арендт, Е.Г. Трубін та ін.). Даний підхід нам уявляється не повним, одностороннім, оскільки в виявах так званої «кризи, що намітилася в ідентичності» правосвідомості за умов трансформації суспільства, він не розкриває причин цієї кризи. «Криза ідентичності» правосвідомості, перш за все, породжена помилковістю самої правової ідентичності індивіда з апіорі неможливого для розуму об'єкта відбиття. Помилкова ідентифікація правового індивіда повинна послугувати істотною причиною ілюзорності (девіантності) правової свідомості, але практично цей аспект не висвітлений в роботах дослідників. Перехід в рамках третього підходу до дослідження правової свідомості та її внутрішньої структури дозволив би наблизитися не тільки до розуміння, що таке ілюзорна правова свідомість, але й як її подолати.

Структуру ілюзорної правосвідомості доцільно розглядати у контексті робіт З. Фрейда, К. Юнга та ін. За правовими ідеями З. Фрейда в роботі «Є Майбутнє однієї ілюзії» визначаємо дуже важливу ознаку ілюзії правової свідомості - свідомі помилки. Проте, спроба розмежувати в ілюзорній правосвідомості сфери, що володіють критичністю і некритичні, призвело до наукової помилки. Основи психологічного аналізу проблеми структури ілюзорної правової свідомості можна екстраполювати з досліджень свідомості, її онто- і філогенезу в вітчизняній психології, представлених у роботах Л.С. Виготського, А.Н. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Е.В. Зінченко, Ф.Е. Василюка; питання гетерогенності та рівневої побудови ілюзорної правосвідомості – з робіт Е.Ю. Артемьєвої, В.Ф. Петренка, А.Г. Шмельова, В.П. Зінченка, М.К. Мамардашвілі, П. Тульвісте, М.І. Чуприкової та ін. Проблеми правової самосвідомості досліджувалися в робо-

тах В.В. Століна, Е.Т. Соколової та ін. Першооснова діалогічної архітектури ілюзорної правової свідомості, що має джерелами функціональні детермінанти внутрішнього діалогу звичайної правосвідомості, як способу формотворення власних саморефлексії, міститься в роботах Л.С. Виготського, М.М. Бахтіна, А.Н. Леонтьєва, Ф.Е. Василюка. Найбільш активну ілюзорну правосвідомість, як й звичайну, краще вивчати в руслі соціальної психології, де було виділено багато право-рефлексивних закономірностей сприйняття людиною інших людей і самого себе, та представлені моделі подолання помилок звичайного правоусвідомленого світосприйняття (Ф. Хайдер, Э. Джонс, К. Дейвіс, Р. Келлі, Дж. Келлі тощо).

Які ж можна запропонувати за зразками моделей подолання помилок звичайного правоусвідомленого світосприйняття, моделі подолання помилок ілюзорного правоусвідомленого світосприйняття?

В даний час можемо запропонувати за правовими ідеями А. Лосева, К. Леві-Строса, К. Хюбнера, М. Элиаде, А. П'ятигористого, Е. Мелетинського, З. Макиєнко, Ю. Лотмана, Б. Успенського, З. Московичи необхідність розробки таких наступних теорій: 1) теорії ілюзорно-правової автокомунікації (за ідеями М.Ю. Лотмана; 2) теорії правового міфу, формотворення правових ілюзій як специфічного рівня ілюзорного правового віддзеркалення реальності; 3) теорії міфологічної ілюзорної правової свідомості; 4) теорію соціальних уявлень, створених за психосемантичним підходом до дослідження буденної свідомості, що володіє низькою критичністю і високою стереотипністю світосприйняття (Ч. Осгуд, Дж. Келлі, В.Ф. Петренко, А.Г. Шмельов); 5) теорії “трансцендуючого себе” звичайної ілюзорної правової свідомості (як способу подолання залежності від світу) Ж.П. Сартра та М. Хайдеггера; 6) теорії зманих правових станів свідомості (клінічна форма ілюзорної правосвідомості) як психологічна і філософська проблема за психіатричними ідеями (С.В. Дрьомов, І.Р. Семін).

Думаємо, що всі перераховані підходи до вивчення природи ілюзорної правосвідомості у запропонованих нами можливих її теоріях дозволили би загалом поширити знання про свідомість, правосвідомість, ілюзорні прояви в свідомості та правосвідомості. Слід зазначити, що останнім часом спостерігається особливий інтерес до теорії “віртуальної правової реальності” та можливих її ілюзій. Ідея віртуальності раніше розроблялася у філософії – античної, східноантичної, візантійської, схоластичної, іноді в прихованому, іноді в явному, як, наприклад, в схоластиці, виді. Ідея правової віртуальності стала активно використовуватися в останнє десятиліття в сучасній філософії і науці, сучасному праві та політиці (наприклад, електронне фахове наукове видання), а також інших сферах людської діяльності. Не останню роль у збільшенні інтересу до теорії “віртуальної реальності”, “віртуальної правової реальності” зіграло відкриття поліаспектного співвіднесення між неживою матерією та живою - людського мозку. Це зумовило новий виток досліджень, що дозволяють не тільки зрозуміти побудову і функціонування мозку, але й спробу змодельовати штучний мозок (Д. Бом, Р. Пенроуз, Р. Степп, З. Хамерофф, Дж. Сарфатті та ін.). Передбачалося, що комп’ютер може наблизитися за будовою та функціональними можливостями до людського мозку. Ілюзорна правова свідомість за даного випадку розглядається як якійсь “збій” системи. Проте, поки рано говорити про можливість вивчення форм звичайної свідомості (як одного з видів ілюзорної свідомості та правосвідомості) за допомогою квантового комп’ютера. У ХХ столітті були розроблені методи вивчення клінічних відхилень в свідомості та правосвідомості. Дана проблема розглядалася і вітчизняними дослідниками (Г.К. Ашином, Ю.Н. Давидовим, В.Л. Глазичевим, О.А. Гульовичем). Слід зазначити, що проблему інтенціональності ілюзорної правосвідомості (спрямованості на об’єкт) краще розглядати за дослідженнями інтенціональності звичай-

ної свідомості Гуссерля. Вона перекликається з біологічними переконаннями про “ступені церебрації” свідомості Х. Шюле, співвідноситься з питанням про хворобливу свідомість (Е. Штернберг), з теоретичними уявленнями Е. Кречмера про “душевні прошарки” (рівні) свідомості. Звернення до проблеми рівнів свідомості, або рівнів психічної активності (у нашому контексті соціальної активності правосвідомості), представлено у всіх дослідженнях, націлених на створення певної шкали змін свідомості в психіатрії, пов’язаною з іменами Дж. Джексона, Е. Крепеліна, К. Сперса, Р.І. Меєровича, С.С. Корсакові, М.О. Герцберга, Д.І. Дубровського, А.А. Меграбяна.

Методологічну основу вивчення ілюзорної правової свідомості доцільно використовувати за ідеями методологічних основ сприйняття свідомості, що представлені у роботах М.К. Мамардашвілі, А.М. П’ятигористого (свідомість може бути ззовні теоретично описана наданням цієї свідомості типових рис цілісного сприйняття стану дійсних речей за їх визначенням у звичайному психічному механізмі сприйняття світу свідомістю суб’єкта, індивіда щодо власної свідомості). Недостатність описових методів вивчення ілюзорної правосвідомості зумовлює потребу у наступних теоретичних дослідженнях: за ідеями Дж. Верча - соціокультурного підходу до опосередкованій дії ілюзорної правосвідомості, за ідеями М.К. Мамардашвілі - вивчення сучасного “варварства” ілюзорної правосвідомості, за ідеями М. Шелера – формування теорії *ressentiment*’а ілюзорної правосвідомості, за ідеями Ф. Ніцше – формування теорії “фальсифікації ціннісних таблиць” ілюзорної правосвідомості, за ідеями К.С. Альбуханової-Славської – формування теорії “заколоту у цінностях” ілюзорної правосвідомості та ін. Виходячи зі сказаного, а також, враховуючи матеріали інших проаналізованих нами досліджень, ми можемо прийти до певного висновку - проблема ілюзорної правосвідомості в цілому і окремих її елементів не знайшла достатнього від-

дзеркалення в науковій літературі, але був проведений системний аналіз проблеми неправової ілюзорної свідомості, були виявлені певні закономірності формування ілюзорності свідомості. Відсутність фундаментальних досліджень ілюзорності правової свідомості і необхідність заповнити прогалини у цій галузі, дозволяє нам визначити об'єкт дослідження - феномен ілюзорної або девіантної правосвідомості. Предмет - онтологічні і гносеологічні підстави ілюзорної правової свідомості.

Висуваємо гіпотезу: якщо елементи ілюзорної правової свідомості з необхідністю присутні в будь-якій свідомості та в будь-якому її стані, то максимальне подолання ілюзорності можливо тільки при рефлексивному виході за неї (трансцендуванні) з опорою на певний базис активних правових рефлексій.

Ілюзорна правосвідомість є результатом непомірного змішування та зміщення виражених в свідомості наочних рівнів людського буття (сприйняття одного за інший). Не ілюзорна правосвідомість - це свідомість, що містить в собі елемент критичної рефлексії на підставі урахування наочної будови свідомості. Подолання негативних наслідків ілюзорної правосвідомості припускає обов'язкову наявність здібності людини до критичної правової рефлексії над ним. Конструктивна критична рефлексія можлива тільки на базі стійкого усвідомлення наочних рівнів людського буття, механізмів функціонування свідомості. Ієрархія наочних прошарків правової свідомості має підставою взаємну нередукованість понять та рефлексій, що володіють різним порядком універсальності різних ступенів буття. Не ілюзорна правосвідомість досягається наближенням рефлексії до граничної безвідносної думки, що дозволяє відсторонитися від будь-якого ілюзорного змісту правосвідомості. Для правової методології проблема ілюзорної правосвідомості важлива тому, що те або інше розуміння суті правосвідомості, характеру відношення до буття зачіпає початкові світо-

глядні та методологічні установки будь-якого методологічного напрямку. Поняття «правосвідомість» - ключове методологічно-правове та філософське для аналізу всіх форм вияву духовно-правового життя людини в їх єдності і цілісності, а також способів контролю і регуляції його взаємин з правовою дійсністю, управління цим взаємовідношенням. *Ілюзорна правосвідомість - форма викривленого або неправильно правового віддзеркалення об'єктивної правової дійсності в психіці людини, що характеризується тим, що в якості проміжного чинників, що опосередковують реальність, виступають або несуттєві елементи суспільно-історичної практики, що не дозволяють будувати об'єктивні (загальноприйняті) картини світу, або суттєві, але помилково чи цілеспрямовано сприйняти як несуттєві [2]¹.*

Ілюзорну правосвідомість також визначаємо з точки зору психології як сукупність чуттєвих і розумових образів, для якої за нормальних умов не характерні в тій або іншій мірі виразні правові знання ("супутнє правове знання", "правове усвідомлення", від лат. *conscientia*) того, що індивід є тим, хто переживає ці образи (звідси й зміст свідомості - переживання). Оскільки правова свідомість є об'єктивним відбиттям, правової картиною світу людини, певного її знання, то ілюзорність правосвідомості, в свою чергу, є також феноменом, що спотворює цю картину. У даній статті нас, перш за все, цікавить пи-

¹ Див. також роботи: Дмитрієнко Ю.М. Проблема неправильного правового віддзеркалення правосвідомістю дійсності як біла пляма українського правознавства: теорія правової ідеології як збоченої правосвідомості (джерела, історія, реальність). Частина 2 // Форум права. -2006. -№ 1. -С.25-44 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-1/06dumrco.pdf>; Дмитрієнко Ю.М. Проблема неправильного правового віддзеркалення правосвідомістю дійсності як біла пляма українського правознавства: теорія правової ідеології як збоченої правосвідомості (джерела, історія, реальність). Частина 3 // Форум права. -2006. -№ 2. -С.34-52 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-2/06dumdir.pdf>.

тання ілюзорності правосвідомості, що має тенденцію до поширення. Зрозуміло, що суспільні та індивідуальні ілюзії були завжди, але зі зростанням впливу на правосвідомість індивіда ЗМІ, техніки та інших зовнішніх чинників, правосвідомість випробовується на додаткову міцність. Така правосвідомість втрачає здатність критичного правового нормативного осмислення, та індивід розучується думати й діяти самостійно.

Розглядаючи проблему ілюзорної правосвідомості, перш за все, необхідно звернутися до аналізу феноменів сучасної ілюзорної свідомості. Об'єктивно можна виокремити різні типології ілюзорної правосвідомості. В основу типології можуть бути покладені наступні принципи: 1) за ступенем поширеності (індивідуальні, масові); 2) за домінуючим елементом (ілюзії буття, ілюзії пізнання); 3) за підставою наочної будови буття (наочні, символічні, знакові); 4) за тимчасовою ознакою (ілюзії минулого і майбутнього), 5) за роллю для суспільства та індивіда (конструктивні і деструктивні). Правові ілюзії супроводжують всі грані людського життя. Як правило, всі ці типології ілюзорної правосвідомості, за аналогією звичайної свідомості, не дивлячись на зовнішню відмінність, мали б складну ідентифікацію в практиці буття. Варто обмовитися, що будь-яка типологізація носить умовний характер.

Правові ілюзії самоомани індивідуальні. Напевно, немає людини, яка би хоч раз в житті не керувалася правовими мріям, при цьому усвідомлюючи те, що вони не завжди можуть втілитися в реальність. Багато людей, незадоволені своїм сьогоденням, вважають за краще переносити втілення своїх планів в майбутній час. Недаремно ж Амброз Бірс говорив: "Майбутнє - той період часу, коли справи наші процвітають, друзі нам вірні та щастя наше забезпечене" [3]. Одна з самих поширених правових ілюзій - необгрунтована віра в майбутнє. У правовій літературі описана ціла плеяда характерів, до яких можна віднести Манілова, Обломова, інших літературних героїв, для яких "завтра"

стало улюбленим житлом. Ось, наприклад, як описує М.В. Гоголь мріяння Манілова: "Іноді, дивлячись з крильця на двір і на ставок, говорив він про те, якби добре було, щоб раптом від будинку провести підземний хід, або через ставок збудувати кам'яний міст, на якому б були по обом сторонам лавки, і щоб в них сиділи купці та продавали різні дрібні товари, потрібні для селян. При цьому очі його робилися надзвичайно солодкими та особа приймала самий задоволений вираз, втім, всі ці прожекти так і закінчувалися тільки одними словами" [4]. Поза сумнівом, що такі безплідні мрії є одними з форм самообману, за якими індивід тішить себе правовими ілюзіями, всіляко прагнучи уникати адекватного усвідомлення нездійсненності подібних планів. Інша категорія правових ілюзій пов'язана з соціальними стереотипами "щасливого життя", в першу чергу, з багатством і славою. Проте ці поняття є лише ідеальними правовими символами, важкодосягаємі в реальному житті. Правовий самообман іноді може приймати форму правової "самочарівності" (термін В.Є. Курпатова). Р.М. Грановська в книзі "Елементи практичної психології" пише: "Люди по-різному реагують на свої внутрішні труднощі. Одні заперечуючи їх існування, пригнічують здібності, які приносять їм незручності, і відкидають деякі свої правові бажання як нереальні і неможливі" [5]. Пристосування у цьому випадку досягається за рахунок зміни правосприйняття. Інші долають правові конфлікти, намагаючись маніпулювати об'єктами, що турбують, прагнучи опанувати події та змінити їх в потрібному напрямі.

Треті знаходять вихід у самовиправданні та поблажливості, а четверті вдаються до різних форм правового самообману. Звичайно, у різних людей здібність до психологічного захисту виражена в різному ступені. Як писав Георг Ліхтенберг: "Є люди, здатні вірити всьому, що їм до душі. Щасливі створення!" [6]. У реальному житті це не вирішує проблеми, а тільки посилює її. Між людиною та суспільством зростає стіна правового симво-

лу, створеного як наслідок правової само-омани індивідом. Нерідко правові ілюзії бувають спровоковані внутрішніми правовими процесами, що протікають в психіці людини. Як правило, ці правові ілюзії в клінічній психіатрії об'єднані у групу ілюзій психологічного захисту. З точки зору правової психології і психіатрії правові ілюзії психологічного захисту - це певний тип правової поведінки, вироблений як спосіб вигаданого позбавлення від страждання. У процесі клінічних спостережень Фрейд зробив важливий теоретичний висновок про те, що поведінка людини може спонукатись мотивами, які він сам не тільки не усвідомлює, але і тлумачить при цьому неправильно. На цій основі ним була розроблена широка теорія, в якій роль головних спонукачів правової та протиправної поведінки відводилася глибинним несвідомим вабленням. При цьому правова свідомість намагається знайти логічне пояснення тієї чи іншої правової події [7]. Відповідно, можна говорити з повною упевненістю, що, як правило, людина не дає собі звіту в тому, що її правова свідомість ілюзорна, та, навіть, навпаки, шукає (пов'язує) єдині елементи правової ілюзорності та неілюзорності), знаходить "логічне пояснення" своїм діям та ін., але правдива реальність є іншою.

Таким чином, реалізація онтогносеологічного і культурно-центристського підходів дозволяє подолати суперечності, що склалися при розгляді ілюзорної правосвідомості, в межах якої відбувається підміна причин і наслідків того, що вивчається. Вироблення стійкої концепції правової рефлексії над ілюзорною правосвідомістю дозволяє уникнути однобічності у виробленні методологічних еталонів істинного та помилкового у правових рефлексіях, тим самим припускається можливість подолання ілюзорності в правосвідомості. З позицій отриманих в цій статті теоретичних результатів, створюється можливість методологічно адекватної оцінки поліаспектних явищ сучасного духовного життя. Оскільки правові ілюзії все більше

стають предметом розгляду різних теоретичних напрямів, то результати проведеного дослідження не обмежуються чисто методологічно-правовими, філософсько опосередкованими аспектами, й можуть бути використані в історичних, правових і культурологічних дослідженнях, що дозволить внести нові аспекти розвитку правової освіти, просвітництва та культури студентів (використання в якості матеріалів семінарських занять).

Здавалося би, що поганого в таких ілюзіях? Людина в певній мірі "рятується" в ілюзіях від реальності, "йде в іншу реальність", але ця реальність може бути злочинною, або створена внаслідок скоєння злочину. Але ілюзорний порятунок за будь-яких умов не проходить дарма. Людина наносить збиток своєму природному ціннісному відчуттю. Воно якби притупляється. Після цього людина схильна йти за тим же шляхом й за інших випадків. При цьому вона втрачає твердість позиції, те, що називається правовою та неправовою "розбірливістю". Вона губить мораль. Людина потрапляє в поле правового "ресентименту" (термін М. Шелера), який полягає в тому, що все, "улюблене" таким чином, улюблене лише в якості протилежності іншому, вже ненависному. При цьому і людина *ressentiment*'а теж спочатку любила ті речі, які в цьому своєму стані вона ненавидить, та тільки ненависть, націлена на неволодіння ними або на своє безсилля їх дітати, вторинним чином випромінюється на ці речі. Поступово у неї перекручується "ціннісне відчуття" та являється "органічна брехливість". До правового самообману слід, поза сумнівом, віднести різні види магії як суто правової дії, коли людина за допомогою заклинань намагається нормативно впливати на людей і предмети навколишнього світу та ін. Отож, подальше вивчення методологічних підходів до аналізу ілюзорної або девіантної правосвідомості сприятиме оптимізації та якісній оцінці перехідної української реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієнко Ю.М. Проблема спадкоємності в національній правосвідомості. –Х: Курсор, 1998.

2. Дмитрієнко Ю.М. Проблема неправильного правового віддзеркалення правосвідомістю дійсності як біла пляма українського правознавства: теорія правової ідеології як збоченої правосвідомості (джерела, історія, реальність). Частина 1 // Форум права. –

2005. –№ 1. –С.9-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/05dumreo.pdf>.

3. Бірс А. Одиозность обмана. –М.: Облако, 2005.

4. Васько В.С. О Н.В. Гоголе. –К., 1998.

5. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. –К., 1996.

6. Ліхтенберг Г. Правовая культура или культура права. –СПб., 2003.

7. Фрейд З. Сумерки ночи. –М., 1998.

Дмитрієнко Ю.М. Методологічні підходи до вивчення природи ілюзорної (девіантної) правосвідомості // Форум права. –2007. –№ 3. –С.82-91 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07dumidp.pdf>

Розроблені концепції онто-гносеологічних підстав ілюзорної правосвідомості, які розглядаються як базис конструктивної рефлексії над ілюзорною свідомістю; ілюзорної правосвідомості з погляду структури наочного буття; моделі конструктивного впливу методологіко-правової концепції на зменшення рівня ілюзорності правосвідомості (впливу на зниження негативних наслідків правової ілюзорності).

***

Дмитриенко Ю.Н. Методологические подходы к изучению природы иллюзорного (девиантного) правосознания

Разработаны концепции онто-гносеологических оснований иллюзорного правосознания, которые рассматриваются как базис конструктивной рефлексии над иллюзорным сознанием; иллюзорного правосознания с точки зрения структуры наглядного бытия; модели конструктивного влияния методологико-правовой концепции на уменьшение уровня иллюзорности правосознания (влияния на снижение негативных следствий правовой иллюзорности).

***

Dmitrienko JU.N. Methodological approaches to studying a nature illusory deviant) sense of justice

Concepts of the onto-gnosiological bases of illusory sense of justice which are considered as basis of a constructive reflection above illusory consciousness are developed; illusory sense of justice from the point of view of structure of evident life; models of constructive influence of the methodology-legal concept on reduction of a level of illusiveness of sense of justice (influence on decrease of negative consequences of legal illusiveness).